

DANILO ÉS A NEMZET*

Egyik interjújában Danilo Kiš beszámol arról a tömeggyilkosságról, amelynek apja is majdnem áldozatul esett. 1942 januárjában a magyar hadsereg, Jugoszláviával kötött örökbarátsági szerződését megszegve, a Trianonban elcsatolt magyar területek visszaszerzésének reményében bevonult a Vajdaságba, és Újvidéknél szerb és zsidó polgárok ezreit lőtte a lékbe, amelyet ebből a célból vájtak a Duna jegébe. A pravoszlávnak megkeresztelt, hétéves Danilo apját, aki a család többi tagjától eltérően zsidónak számított, és csillagot viselt, hazulról, a családja köréből hajtották el, de mire sorra került volna, a lék a sok holttesttől eldugult, és – az író szavaival élve – „ez a műszaki probléma némileg lelassította a kivégzéseket”. „Apám a késő délutáni órákban vetődött haza, megtörve, hirtelen megöregedve, borzadállyal a szemében... Az a Dunán eltöltött nap, meg a kabinok előtti várakozás a pokol előcsarnokában, hogy sorra kerüljön (márpedig lehetetlen, hogy ne hallotta volna a lövéseket, a halálsikolyokat, a víz csobbanását), alapjaiban rendítette meg amúgy is megromlott egészségét.” Ezúttal mindenestre megmenekült, de azért ne reménykedjünk valamiféle családi happy endben. A műszaki nehézség kivétel

* Elhangzott 1997. május 22-én a frankfurti Danilo Kiš konferencián.

volt, mely csak késleltette a szabály érvényesülését. két és fél évvel később az apát a zalaegerszegi gettóból egy auschwitz-i gázkamrába szállították. Fia ugyanezen a nyáron nővérel és édesanyjával ennek szülőföldjére, Montenegróba, Cetinjére települt át, és rögvest beiratkozott az itteni képzőművészeti iskolába. Különösebb képzelőerő nélkül is kitalálható, hogy miféle megörökítésre váró képeket hordozott már kilencéves korában a homloka mögött!

Amikor egyszer a nyolcvanas évek elején megkérdeztem tőle párizsi lakásában, a rue Tesson 3–5-ben, hogy miért nem költözik vissza Belgrádba, hiszen otthon annyi barátja és akkora tekintélye van, ő csak legyintett, és azt felelte, hogy minden nyáron egy hónapot tölt egy dubrovnik hotelban, baráti társaságban, de már öt nap elmúltával alig bírja, utazna el onnan, bárhova, akár a pokolba is. „De miért? – kérdeztem értetlenül –, Dubrovnik csodálatos, az egész Jugoszlávia gyönyörű, Tito halott, nagy változások várhatók...” Danilo a szavamba vágott: „Értsd meg, nem bírom elviselni, hogy a legszívesebben megölnék egymást...” – „Kicsodák?” – „Hát a szerbek a horvátokat, a horvátok a szerbeket, mindkettő a szlovéneket, mindhárom a szkipetárokat...” – „Miket beszélsz? – kérdeztem –, én sok éven át minden nyaramat Jugoszláviában töltöttem, autóstoppal, majd autóval utaztam Szabadka, Szkopje és Ulcinj között, és legboldogítóbb élményem volt, hogy ott mindenütt békésen élnek egymás mellett a népek. Ez Tito egyetlen maradandó érdeme, és ezért még azt is elnéztem neki, hogy minden borbélyműhelyben az ő légypttyes portréja virít...” – „Azért látod ezt így – vágott a szavamba Danilo –, mert semmit sem értesz a dologból, abszolúte semmit.” Elfordult tőlem, és úgy ismételte meg, a nyitott ablaknál az utca felé:

„Megölnék egymást.” Másról kezdtünk beszélni, de később egy mondat erejéig visszatért a témára: „Én vagyok az utolsó jugoszláv író” – ezt mondta, szóról szóra ezt.

Mármost nem szorul magyarázatra, hogy egy ilyen bánatos mondatnak más a jelentése egy párizsi szobában, és megint más lenne a belgrádi író-újságíró klubban, a Francuska utcában. Ez utóbbi helyen talán el sem hangozhatna, vagy ha mégis, akkor ugratás volna vagy provokáció, gyűlölettől izzó nacionalistákra visszahajított kézigránát. A rue Tessonban azonban, kiváltképpen, mert ezt a Jugoszlávián kívül eső helyszínt önként választotta, a mondat már akkor is végzettszerűen hatott. Hogyan? Az utolsó jugoszláv író már öt nap után menekülne honából? Akkor hát ez az egyén egy olyan ország utolsó írója volt, amely – ha jobban meggondoljuk – már akkor sem létezett?

A világeért sem tulajdonítok Danilo Kišnek delphoi varázserőket, és modern himnemű Cassandrának sem szeretném feltüntetni őt. Keserű tudását és a benne tagadhatatlanul fellelhető profétikus robbanóanyagot múltjának kútjából húzta felszínre. A magyar–szerb határvidéken született. A revansra sóvárgó területszerző vagy visszaszerző vágyaktól és demagógiáktól az örületig felcsigázott magyar hadsereg és a fenyegetettségében minden agresszióra képes szerb lakosság közt töltötte élete első kilenc évét, folyvást utazgatva, egyre nyomorúságosabb életkörülmények közé kényszerülve, mint félzsídó, kétszeres veszélyben. Édesapja leölésre kijelölt szerbek és zsidók közt állt sorban a lék előtt. Amikor 1945-ben a magyar lakosságot gyilkolták épp ilyen esztelenül, ő Cetinjében időzött, de az események híre – bármennyire életveszélyes volt beszélni erről – később minden biznnyal utolérte. Danilo – sok zsidó

származású nemzedéktársával ellentétben – ráébredt arra, hogy az antiszemitizmus nem különleges galádság, hanem a nacionalizmus speciális – olykor végletes – határeset. Ahol zsidók élnek, ott minden nacionalizmus automatikusan antiszemita is (az izraeli nacionalizmus kivételével, mely antiarab); és minden antiszemitizmus nacionalizmusba ágyazódik. Amikor a *Borisz Davidovics síremlékét* 1976-ban, megjelenésének újszólván másnapján belgrádi professzorok és írók nacionalista dühvel megtámadták, Danilo – Mirko Kovač egy 1992-es levelének tanúbizonysága szerint – „olyanokat tudott állítani, hogy az őt ért támadások Belgrádban – többek között – antiszemita jellegűek. Akkor ezt valótlannak véltem; csak most ismerem fel, hogy ő sem látta át ugyan a dolgokat, de mint tehetséges ember, ösztönösen rájuk tapintott.”

A háborús évek sokkjai után érdekes módon ennek a Gulag-tematikájú könyvnek a fogadtatása érlelte meg Danilóban a prófétikus felismerést, hogy a nacionalizmus szétmetéli Jugoszláviát. Tragikomikusnak tetszhet, hogy éppen egy antisztalinista novellafüzér keverhette konfliktusba a nacionalista szerb értelmiséggel – akkor még nem volt annyira magától értetődő, mint manapság, hogy a kommunista és a nacionalista érzület jól megférhet egymással. Pedig hát a *Borisz Davidovics* megírására különleges erkölcsi igazságtétel vágya sarkallta. Szégyellte, hogy korábban csak a náciizmusnak adta meg, ami kijár neki, és Auschwitz halottai után igazságot óhajtott szolgáltatni Kolima halottainak is. Csakhogy a hivatásos forradalmárok között, akikkel Sztálin leszámolt, Trockijtól kezdve a névtelenekig, sok volt a zsidó származású személy. A rágalomhadjárat, amelyet mintha központi helyekről vezényeltek volna a szerző ellen, a plágium abszurd vádján kívül a zsidó áldozatok

iránt tanúsított érdeklődését használta bunkónak. A könyv kritikusi jó nacionalisták módjára kirekesztették volna a szenvedő zsidókat a szenvedő nép köréből. Amikor Danilo talán legzseniálisabb könyvében, az *Anatómiai lecké*ben visszavágott, egy még régebbi, 1973-as interjújára hivatkozva megrajzolta a nacionalista portréját: „A nacionalizmus mindenekelőtt paranoia, kollektív és egyéni. Mint kollektív paranoia az irigységnek és a félelemnek, legfőképp pedig annak a következménye, hogy veszendőbe ment az egyéni tudat; ebből következően a kollektív paranoia nem egyéb, mint a paroxizmusig fokozott egyéni paranoiák összessége.” A kifejtés során Danilo mintegy húsz oldalon keresztül ontja a szerb, horvát és magyar példákat, hogyan versengnek a nacionalisták agyalágyultan az izléstelenség mezején, válogatottan izléstelen témakörökben, elképesztően izléstelen medáliákért és koszorúért. Megállapítja, hogy „A nacionalizmus a banalitás ideológiája. A nacionalizmus tehát totalitárius ideológia, nem csupán etimológiai jelentése szerint. A nacionalizmus emellett még az utolsó ideológia és demagógia, amely a néphez fordul.”

Nagynehezen túrtörtetem magam, és nem idézgetek tovább. Ahhoz azonban nincs szükség több idézetre, hogy lássuk: Danilo Kiš nacionalizmus-definíciója zökkenésmentesen alkalmazható az antiszemitizmusra is: mindkettő kollektív, mindkettő az irigységből és a félelemből fakad, és mindkettő a veszendőbe ment egyéni tudat helyén és e tudat helyett tenyészdik ki. És végül mindkét paranoia a néphez fordul, hön áhított és valóságos mézárulásait erre hivatkozva követi el. A fejtegetésből az is kiderül, hogy ez az azonosítás tudatos: „...hadd parafrázáljam Sartre álláspontját az antiszemitizmus-sal kapcsolatban: a nacionalizmus teljes és szabad választás, az

ember globális állásfoglalása nem csak más nemzetekkel, hanem egyáltalán az emberrel, a történelemmel és a társadalommal kapcsolatban, szenvedély, mely egyszersmind világ-konceptió is.” Danilótehátgyerekoriháborús megrázkódtatásai és harminc évvel később átélt irodalmi meghurcoltatása egyarántanacionalizmusnak, ésalfajának, azantiszemitizmusnak az abszurdítására ébresztette rá. Mivel különféle nacionalizmusokatösszekényszerítőéseltakarnivágyóállambanél, ahol állandó volt a feszültség a gazdasági, a politikai, a katonai és a kulturális gócpontok változó erőterében, zsigeri élményévé vált, hogy a részek előbb-utóbb egymás torkának esnek, egymást ölik majd, és Jugoszláviát megszüntetve megszüntetik a jugoszláv irodalmatis.

Eddigi idézeteim között egyetlenegy olyan van, amelyet talán taktikai megfontolások – pontosabban: az összes szocialistának mondott országban érvényes tilalmak – is formáltak. Vajon csakugyan elmondható-e a nacionalizmusról, hogy ez az „utolsó ideológia és demagógia, mely a néphez fordul”? Ma korlátlanul igaz volna ez a mondat, legalábbis Európában – de a posztsztálinizmus éveiben egy másik banális ideológia éppígy elkövette ezt. Danilo ezt nagyon jól tudta, és ezért állította Kolimát Auschwitz mellé. Ezzel a gesztusával ma nem szívesen vitatkoznék. Csak annyit jegyzek meg, hogy a megöltek szempontjából valóban nem különbözik egymástól a két rémség, de azért annak is van jelentősége, hogy kommunista alakjai között – csak Borisz Davidovics Novszkijra hivatkozom – volt olyan, akit apja irodalmi alakjával együtt emlegetett, hősnek tekintett és szeretetével tüntetett ki; nacionalista és antiszemita figurái viszont nem futhattak be ilyen karriert.

1971 szeptemberében, egy délutánon – szakadt az eső, fúj a szél – átvágtunk a Marxról és Engelsről elnevezett tágas belgrádi téren, és Danilo megkérdezte, tászkáját a feje fölé tartva, hogy min dolgozom. „Nem érek rá írni – mondtam –, Lukács hagyatékban maradt Ontológiáját fordítom.” Danilo megállt, felém fordult, óriási ádámcsutkjája kidudorodott messze fölöttem: „Miért töltöd az idődet marhaságokkal?” – kérdezte. Akkor még nem tudtam, hogy 1959-ben maga is igen elismerően kritikus tanulmányt írt Lukácsról, és ezért naivan magyarázni kezdtem, hogy Lukács így meg úgy, de ő közbevágott: „Ugyan már. Nem látod, hogy amit a kommunisták 1917 óta csináltak, az mind gonoszság és ostobaság.” Ismét kinyitottam volna a számat, de nem hagyta: „Nézz körül! Mindegy, hogy itt vagy nálatok. Mi jót találsz? Mindenki csal, lop, hazudik. Még a személtérszállítást sem tudták megszervezni.”

Amikor Danilóról és a nemzetről gondolkodom, és az ő fenomenológiai és analitikus jellemzéseim tünődöm, látom magunkat az eső korbácsütései alatt, és arra gondolok, hogy Daniló nacionalizmus-meghatározásai nemcsak az antiszemitát foglalják magukban, hanem a kommunistát is. A kommunistára is jellemző a kollektív és egyéni paranoia, a személyiség felszámolása, banalitás, totalitarianizmus, és hogy galádságait a népre hivatkozva hajtja végre: Danilónak sikerült közös képletet találnia a különféle nyomorúságok számára. *Változatok közép-európai témákra* című tanulmányában, amelyet halála évében írt, és ezért utolsó szónak is tekinthető, megjegyzi, hogy „A közép-európai író már régóta a két fajta egyszerűsítés, az ideológiai és a nacionalista redukcionizmus szorítójában ficáncol”. Az ideológiai redukcionizmus nyilván

a Marxból és Leninből összeeszkábált államvallás. A redukcionizmus itt csak azt jelentheti, hogy a térség írói az élet roppant gazdagságát ideológiák kedvéért és ezek kényszere folytán néhány sematikus komponensre szűkítették le. Danilo elméleti képlete átfogó és rugalmas; írói energiáinak pedig becsületére válik, hogy nacionalista és kommunista figuráinak differenciált ábrázolása közben ösztönei szükség esetén még elméleti felismeréseinek is fittyet hánytak.

Eörsi István

Ő maga egyik beszélgetésünkön főművének nevezte ezt az írását, és én most, amióta elolvashattam, csatlakozom véleményéhez, kis módosítással: ez legeredetibb műve, és a legtöbb gondolati izgalmat ez váltja ki, továbbá ez a legprófétikusabb alkotása. Minthogy eredendően nem művészi vállalkozás, hanem pamflet, esszé és vallomás, a *Fövenyóra* és a *Borisz Davidovics* világteremtő erejével természetesen nem vetekedhet.

Két becsületbe gázoló fő váddal kellett *Danilonak* leszámolnia. Minthogy a *Borisz Davidovics* történetei dokumentumokra és fiktív dokumentumokra épültek, az íróra rosszakarói rásütötték a plágium vádját. Levéltárakban összeszedett és ellopdosott históriákról beszéltek, és igyekeztek bebizonyítani, hogy *Kiš* egész életműve lopás. A második vád nacionalista oldalról áradt felé: irodalma mélyen nemzetietlen, sőt mi több, zsidó. *Danilo* bravúros válaszában igazolja módszerének létjogosultságát, és eredetiségét is, amennyiben kifejti, hogy miben különbözik a hasonló módszereket alkalmazó világtörténelmi példáktól, például *Borghes*től: ennek jórészt kitalált dokumentációja metafizikai időtlenséget sugall, *Kiš* pedig történetiséget és politikumot állít ennek helyébe. Miközben védi módszerét, egy összetéveszthetetlen írói világ és temperamentum bontakozik ki az olvasó előtt. Láthatjuk az író teljes eszközkészletét, és intellektualizmusának emocionális gazdagságát.